

Др Нина КРШЉАНИН*

Ермолович, Виктор Иванович. 2021. Основные институты гражданского права средневековой Сербии и стран континентальной Европы (X-XV вв.). Минск: Белорусский государственный экономический университет, 301.

Српском правном историјом, сасвим разумљиво, примарно се баве домаћи научници. У међународном научном дискурсу примарно је заступљена у радовима које истраживачи из Србије објављују у часописима и зборницима на страним језицима, мада се у последње време поново појављује и добродошла тенденција објављивања монографских дела за страну читалачку публику (на пример, Роровић 2021). Још су ређа дела страних научника на теме из српске правне историје и плод су углавном личног интересовања појединаца за одређену појаву (Angelini 2014; Angelini 2019) или личност (Zimmermann 1962). Међутим, за разлику од дела странаца о српској и југословенској политичкој историји која у нешто већој мери привлаче пажњу домаће стручне јавности (вероватно због ширине теме)¹, дела из правне историје Србије најчешће пролазе претежно незапажено. То се делимично може објаснити

* Доцент, Правни факултет Универзитета у Београду, Србија, nina.krsljanin@ius.bg.ac.rs.

¹ Са српском и југословенском политичком историјом ствари стоје нешто боље, те постоји већи број аутора који су се на њу усредсредили у својим истраживањима – на пример, Константин Никифоров (*Константин Никифоров*) или Јулија Лобачева (*Юлия Лобачева*) у Русији, Холм Зундхаусен (*Holt Sundhussen*) и Мари-Жанин Чалић (*Marie-Janine Calic*) у Немачкој и др. Посебно има смисла издвојити интересовање економских историчара, као што је Џон Ламп (*John Lampe*), за историју Србије, Југославије и шире Балкана, као сиромашног региона богатог европског континента. Наравно, читању свих дела увек треба приступити критички, нарочито када постоје индикације о предубеђењима аутора – али главно је да постоје истраживања ван домаћег терена која дају могућност за научни дијалог из различитих перспектива.

очекивањем да се у њима неће наћи нова сазнања и да су то само издања која, претежно на основу домаће литературе, тематику приближавају публици која не чита српски језик. Нека дела су, неспорно, таква. Али чак ни тада, чини се, није згорег да домаћи истраживачи знају како се тематика наше правне историје представља страном читаоцу те и да, по потреби, сами напишу радове на страном језику у којима ће нешто допунити или демантовати. Међутим, чак и када не направе нарочит допринос истраживању домаћих извора, страни истраживачи могу у свој рад унети нову, другачију перспективу – нарочито ако дело обогате упоредноправним приступом – која може дати вредне путоказе за даља истраживања. Стога би на страна дела која се баве домаћом правном историјом увек ваљало обратити пажњу.²

Аутор ове књиге Виктор Јермалóвич (*Виктор Ермолович*), историчар по образовању, предаје правну историју на Правном факултету Белоруског државног економског универзитета у Минску. У својим досадашњим истраживањима примарно се бавио правним системима словенских земаља у средњем веку те је већ објавио две монографије у којима даје кратак преглед правног система средњовековне Србије (Ермолович 2003) и Чешке (Ермолович 2015), уз извесна поређења са сродним правним системима. Овога пута, аутор је пред себе поставио амбициознији задатак: да нешто продубљеније анализира грађанско право средњовековне Србије, уз шири упоредни преглед правних система других средњовековних држава.

Већ на првој страници предговора, нажалост, аутор открива проблематично некритички однос према литератури, позивајући се на текстове Јована Деретића и Светислава Билбије, који тврде да је антички обелиск (стела) из Ксантоса (конкретно, текст на њему на ликијском језику) споменик древне српске писмености и права!³ Мада се, на срећу, аутор тим спомеником не бави у књизи већ га спомиње узгред, та и сличне неоромантичарске тврдње поткрепљене радовима аутора који се у нашој науци доминантно сматрају псеудонаучним (осим поменутих, појављује се и Пешићева теорија о винчанском писму) провлаче се местимично кроз целу књигу. Како се аутор већ деценијама бави српским правом, не може га извинити случајна грешка: штавише, он се позива на своје раније радове – не помињући, наравно, да су

² Верујем да се исто, *mutatis mutandis*, може применити и на радове који се баве позитивним правом.

³ Кратку критику ових тврдњи и грубих методолошких грешака у њиховом изношењу, намењену широј читалачкој публици, већ је изнео Радивој Радић (2005, 219–231).

његово ослањање на те дубиозне текстове већ озбиљно критиковали други аутори на руском језику (Шахин 2019). Слично се може замерити и српском рецензенту књиге проф. др Зорану Чворовићу, који је морао боље знати о каквим је написима реч. Наравно, не може се децидно тврдити ни да се истраживање које на први поглед изазове скепсу у научним круговима или чији аутор није по образовању специјалиста за област којом се бави не може испоставити као тачно⁴, али када је реч о текстовима који се општеприхваћено сматрају псеудонаучним, који су већ у више наврата демантовани и на методолошком и на чињеничном плану (нпр. Радић 2005), било каква евентуална тврдња да је у њима скривена занемарена истина морала би бити поткрепљена веома озбиљним доказима и методичном анализом. Јермалович ништа од тога не чини: он тврдње псеудоисторичара узима здраво на готово, чак их назива „познатим научницима“ („известными учеными“) – иако притом Билбији презиме упорно пише као „Билби“ – а њихове радове „озбиљним истраживањима“ („серьезными исследованиями“) у оквиру „нове“ историјске школе (стр. 27). Такав приступ на самом почетку књиге, нажалост, не слуги на добро. Погледајмо даље.

Књига се састоји из два дела. У првом, уводном, који чини око четвртине монографије, говори се о изворима средњовековног грађанског права разматраних земаља. Подељен је на две главе: прва се бави реципираним изворима, а друга онима домаћег порекла. Редослед може деловати необично, али има хронолошку логику, будући да је, барем у Србији, рецепција ромејских текстова (у Законоправилу Светог Саве) претходила опсежнијој домаћој кодификацији. Јермалович, ипак, о Законоправилу говори у одељку о домаћим изворима (услед оригиналности компилације – стр. 35), али круг реципираних неоправдано шири, постулирајући примену Земљорадничког закона и Еклоге у Србији већ од 9. века. За Еклогу то образлаже постојањем словенских рукописа (мада и сам допушта да су можда бугарског порекла), док за Земљораднички закон само износи своје мишљење да је доспео у Србију у 9. веку и да се морао широко употребљавати јер је земља била примарно пољопривредно оријентисана – не дајући никакав доказ за то датирање (стр. 15). Затим овде додаје и Закон судњи људем, поводом чијег порекла се не опредељује ни за једну од постојећих теорија

⁴ Репрезентативан за правну историју је пример Мајкла Вентриса (*Michael Ventris*), познатог по дешифровању линеарног Б писма, које је дозволило истраживање права античке Гортине. Вентрис је у овоме успео упркос томе што је по примарном образовању био архитекта, а његови први лингвистички радови из младалачких дана почивали су на погрешном убеђењу да је језик анализираних натписа био етрурски. (Robinson 2002.)

(које релативно детаљно износи) већ тврди да га треба сматрати општесловенским средњовековним правним зборником те самоуверено претпоставља да је употребљаван у Србији, позивајући се само на географску блискост Бугарске (стр. 18–21), иако литература која се тим спомеником озбиљније бави такву могућност – сасвим разумљиво – ни не помиње (на пример, Максимович 2002; Николић 2012).

Осим српског права, Јермалович у мањој или већој мери користи и импресивно широк избор других извора: Винодолски законик, неке повеље бугарских владара, Руску правду (понегде и друге изворе средњовековног руског права), пољске Статуте (Законик) Казимира Великог, чешке Статуте Конрада Отона, Рожмберску књигу и (несуђени) законик *Maiestas Carolina*, литвански Законик Казимира IV и Статут Велике кнежевине Литваније, немачко Саксонско огледало, француски Зборник обичаја Бовезија те шведски Законик краља Магнуса Ериксона; додуше, неке од њих у преводу на руски и са релативно мало пратеће литературе.

У другом, главном делу књиге приказане су основне установе средњовековног грађанског права. Аутор у тексту не прати ни римску ни савремену институционалну или пандектну систематику већ примењује специфичну поделу прилагођену материји. Први одељак се тиче облика својине – и у њему се помињу сви облици карактеристични за средњи век, укључујући и феудалну, али и задружну својину. Тако тај одељак – нестандартно за данас, смислено за средњи век – садржи и основе породичног права. Други одељак је посвећен правној и пословној способности физичких лица, трећи појму правног лица у средњем веку, четврти облигационом и пети наследном праву. Брочно право (ни породично ван питања породичне имовине) није разматрано у тексту: како аутор за то не даје никакво објашњење, вероватно је да се руководио савременом руском систематиком према којој породично право не спада у грађанско право већ представља одвојену грану, те стога није ни обухваћено насловом.⁵

Нажалост, целу књигу карактерише велики степен површности: понегде је изазвана пропустима у коришћењу литературе, понегде непажљивошћу у закључивању и поткрепљивању тврдњи изворним подацима. Тако, примера ради, аутор износи смелу тврдњу да су Стефан Првовенчани и Свети Сава заједнички саставили Законоправи-

⁵ Алтернативни разлог, ближи изворној грађи, био би тај што је брочно право у највећој мери регулисано канонским правом; међутим, пре би се очекивало да то аутор помене.

ло (стр. 31, 35, 63–64, 200, 260), не наводећи притом никакав извор осим сопствене раније књиге о српском праву. Усаглашеност реформи цркве и државе браће Немањића није упитна: у бројној литератури то се разматра из различитих углова (на пример, Бубало 2016, 103–122; Кршљанин 2019), али не постоји ниједан изворни податак који би сугерисао коауторство српског краља у настанку Законоправила. Даље, говорећи о врстама својине у средњовековној Србији, Јермалович помиње милоснике као да је у питању посебна врста држалаца условних поседа – нека варијација на тему пронијара (стр. 131–132). Аутор је очигледно несвестан да се термин користио да означи лице које је посредовало, односно помагало у извршењу ‘милости’ (најчешће владареве), то јест владареве воље да закључи неки посао или дарује неко лице (Благојевић 2001, 99–139). Нимало чудно – јер за ту тему користи само издања извора, а не и литературу. Када говори о ропству, пропушта да прикаже већ вишевековну научну полемику о томе да ли се отроци средњовековног српског права могу сматрати робовима⁶, а на једном месту, у контексту трговине робљем, користи незграпну формулацију којом као да сугерише да су Дубровник и Босна у позном средњем веку били део Србије (стр. 141).⁷ За словенску реч „гост“ тврди, без икаквих референци, да је потекла од латинског „*hostis*“ у значењу „непријатељ“, иако у савременој лингвистици доминира схватање да обе речи потичу од неутралног индоевропског појма у значењу странца, дошљака, и да је реч „*hostis*“ тек касније, током употребе, стекла сада прихваћено негативно значење (Бенвенист 2002, 58–61).

Питању градова као правних лица аутор посвећује неуједначену пажњу, више се усредсређујући на упоредне паралеле него на српске изворе (стр.159–175), те не прави довољно јасну диференцијацију између различитих категорија градова, која је одавно уобичајена у

⁶ Бубало (1997) даје кратак преглед полемике и квалитетну анализу извора.

⁷ „Током периода свог постојања код Јужних Словена (до почетка 15. века) ова установа [ропство – прим. прев.] претрпела је извесне измене, мада су и даље основни извори ропства у феудалној Србији, као и у другим словенским државама, остали ратни плен и дужничко ропство. Године 1400. одлуком Сената града Дубровника трговина робљем је забрањена. До тада се обављала у Босни и другим приморским областима земље.“ („*За период својег постојања у јужних славјан (до почетка XV в.) овај институт претрпео неке измене, иако по-прежњем основним изворима ропства у феудалној Србији, као и у другим словенским државама, остали ратни плен и дужничко ропство. Године 1400. одлуком Сената града Дубровника трговина робљем је забрањена. До тада се обављала у Босни и другим приморским областима земље.*“)

нашој правној историји (Тарановски 1996, 122–128). Тиме нарочито ствара погрешну слику о већој инкорпорисаности приморских градова у српски правни систем него што је заправо било посредни, а неупућеном читаоцу не објашњава довољно јасно ни које су од јадранских комуна улазиле у састав Србије, а које се помињу као упоредни примери. Из одредаба чланова 169. и 170. Душановог законика о златарима изводи закључак о државној заштити еснафске организације (стр. 165–166), ни не помињући у литератури доминантно тумачење да је држава штитила регално право на ковање новца (Тарановски 1996, 188–189).⁸ У уводу одељка о облигационом праву износи потпуно непоткрепљен налаз да је становништво ране српске државе користило норму римског приватног права, будући да се населило на територији некадашњег Римског царства (стр. 176). У одељку о облигационом праву двапут се понавља готово исти пасус о Законоправилу као изворнику рукописа руске Крмчије, уз козметичке измене, али са истом суштином и истим списком фрагмената из ромејских извора (стр. 189–190 и 201), очигледно као последица тога што је аутор у монографију инкорпорисао своје раније чланке о различитим уговорима, у којима су навођени исти подаци. Ни само инкорпорисање није изведено на сасвим коректан начин јер се текст преузима у целини без напомене да је реч о већ објављеном чланку – уз само такву измену да се дотични чланак понегде цитира.

Као нарочито негативан пример те праксе може се истаћи одељак о уговору о зајму, у којем на једном месту (стр. 208–209) Јермалович тврди да је забрана узимања камате црквеним лицима укинута... хрисовуљом кесара Грегура (*sic*) манастиру Светих Архангела из 1388. године! Референца на крају тог пасуса упућује на његов чланак о реалним уговорима у римском и средњовековном српском праву (Ермолевич 2017, 102), у којем се налази исти текст готово *ad verbum*, само без икакве референце. А чињенично стање је далеко од оног које је приказано у књизи. Аутор може мислити једино на Светоарханђеловску

⁸ У Призренском препису, који је и Јермалович користио, чл. 169. (по Бубаловој нумерацији 169б) гласи: „Ако ли се нађе златар изван градова и тргова царства ми, у неком селу, да се то село расели, а златар да се спали.“ („Аште ли се шбрѣте златарѣ швѣнѣ градовѣ и трѣгов царѣства ми, оу коемѣ селѣ, да се този село распе и златарѣ иждеже.“); у чл. 170. се додаје: „И у градовима царевим да бораве златари и да кују друге потребе.“ („И оу градовѣх царевѣх да стое златаріе и да ковоу ине потрѣбе.“). (Бубало 2010, 112, 214). Јермаловичу промиче релевантни чл. 169а, који не постоји у Призренском, али се јавља у Атонском и још неколико рукописа, који гласи: „Ако се нађе златар у граду да кује новац тајно, да се златар спали, а град да плати глобу колико рекне цар.“ („Ако се шбрѣте златарѣ оу градуу ковѣ динаре таино, да се златарѣ иждеже и градѣ да плати глобоу што рече цар.“)

хрисовуљу цара Душана, издату између 1348. и 1352. године (Мишић и Суботин Голубовић 2003, 16–17)⁹, у којој се помиње да је кесар Гргур, уз царско одобрење, приложио цркви и „Дабижива каматника“, с обавезом да даје манастиру осамнаест лисица годишње (*Ibid.* 91, 122). Истраживачи су износили различита мишљења о томе – од уверења да се иза „каматника“ крије неко другачије занимање (Тарановски 1996, 658), до става да се није сматрало проблематичним да цркви буде подређен световњак који се легално бави давањем новца на зајам уз камату (Мијатовић 2012, 496; Гојковић 2021, 67) – али нико није изводио закључак да је тиме укинута забрана црквеним лицима да се користе каматом. Како и би – кад се иста забрана изричито појављује касније у истој хрисовуљи.¹⁰ О свему томе код Јермаловича нема ни речи.

Примера, нажалост, има још и не би било смислено све их наводити. Може се запазити и недовољно коришћење релевантне савремене литературе на српском језику. Јермалович користи класике (Стојана Новаковића, Теодора Тарановског, Александра Соловјева) и неке релевантне савремене ауторе (Срђана Шаркића, Биљану Марковић), мада ни њих у довољној мери, али неке (на пример, Ђорђа Бубала, Зорана Мирковића) потпуно прескаче. Бољи однос према литератури – коришћење релевантних савремених дела, а не ослањање на непоуздане ‘неоромантичарске’ списе – помогао би аутору да избегне највећи део грешака. Као системски проблем може се истаћи и ауторово подразумевање да су се сви извори ромејског порекла у Србији примењивали и у пракси – поводом чега су домаћи аутори далеко опрезнији, због значајних разлика између српског и ромејског права и због веома оскудних извора из праксе (на пример, Мирковић 2019).

Упркос озбиљним манама, књига има и врлину која се не сме занемарити – широк упоредноправни приступ и стављање средњовековног српског права у шири европски контекст. Тако аутор ставља Законправило Светог Саве – мада уз већ поменути дубиозну тезу о коауторству Стефана Првовенчаног – у контекст савремене Магна карте (стр. 35–36) и у више наврата истиче његов значај, захваљујући каснијој рецепцији, и у другим словенским земљама, пре свега Русији (на пример, стр. 200–201). Уместо примећује да се из норми Душановог законика може стећи

⁹ Могуће је да је од 1348. године штампарском грешком настала Јермаловичева 1388. година.

¹⁰ Норма гласи: „И који се калуђер нађе да даје у закуп, жито или вино, или динаре даје у камату, да се истера.“ („И кто се обрѣте калоугѣрь закоупоуе жито или вино, или динаре дае у кматоу – да се иждене.“). (Мишић и Суботин Голубовић 2003, 112, 141).

слика о развијеном феудалном друштву, која побија у неким (западним) круговима уврежену представу о економској и друштвеној заосталости средњовековне Србије те показује да су само османска освајања зауставила њен развој сличан другим европским земљама тог времена (стр. 145–146). На неколико примера истиче непостојање обенског права (права владара да наследи странца који је умро на територији његове државе, уместо сродника у иностранству) у српском и руском праву као напредну и праведну праксу (стр. 150–151).

Ипак, поучен грешкама које Јермалович прави у анализи српских извора, читалац не може потпуно мирно да прати његове упоредно-правне паралеле: ако аутор у српском праву, које је у главној жижи његовог истраживања, прави пропусте поменуте врсте, може бити да му се сличне грешке поткрадају и у анализи других правних система, а да читалац који за њих није стручан то не може да примети. Ауторова поређења некад остају само на нивоу дескрипције, док некада изводи превише смеле закључке о једном правном систему путем паралела са другима, попут већ поменутог статуса градова и еснафског уређења. Каткад као закључке износи потпуно подразумеване чињенице. На пример, међу заједничким особинама консензуалних уговора у разматраним правима истиче сагласност воља као форму, чињеницу да су (као и код других врста облигација) њихов предмет могле бити ствари у промету те (засебно издвојено) да се за њихово закључење није захтевала ни предаја ствари ни писана исправа (стр. 205). У одељку о наследном праву даје веома занимљиве упоредне примере наслеђивања женских сродника (стр. 233–245) који би, можда, могли помоћи да се расветли да ли се иза „деце“ у чл. 41 Душановог законика крије приоритет наслеђивања синова у односу на кћери¹¹ – али се у такву анализу уопште не упушта.

Коначни суд мора бити негативан: Јермаловичева књига се не може препоручити као штиво ни познаваоцима српског права, а још мање онима који би са њиме тек желели да се упознају: превише је у њој пропуста, дискутабилних или потпуно погрешних судова. Међутим, онима који су заинтересовани за продубљено бављење правном историјом итекако се може препоручити да је отворе и погледају шта је она *могла*

¹¹ „Који властелин буде имао деце, или пак не буде имао деце те умре, и по његовој смрти баштина пуста остане, где се нађе од његова рода до трећег братучеда, тај да има његову баштину.“ („Кши властелинъ оузъима дѣт „цоу, а или пакы и не оузъима дѣт „цоу тере оумреть, и по његовѣ сьмрѣти баштина поуоста шстане, где се шбрѣте шт његова рода до третѣга братоучеда, тѣзи да имат еговою баштиноу.“) Бубало 2010, 83, 164.

бити да је аутор темељније и стрпљивије приступио теми; шта друга књига сличне врсте *може* бити када се изведба подигне на одговарајући ниво – и зашто је потребно да до тога дођемо.

Мало је озбиљних упоредноправних анализа у нашој скорашњој правној историографији – и оне којих има углавном се тичу модерне историје (на пример, Мирковић 2020; Поповић 2020). У међуратном периоду на Правном факултету Универзитета у Београду изучавана је Историја словенских права, а предавали су је и писали за њу уџбенике великани наше правне науке (Тарановски 1923; Соловјев 1937). Данас, нажалост, не само да таквог предмета нема већ се друга словенска права не изучавају ни на курсу из Упоредне правне традиције – ако се не рачунају покоја реченица о главним руским и чешким законцима у лекцији о изворима средњовековног права и кратка лекција о правној традицији социјалистичких земаља, написана претежно на основу западне литературе (Аврамовић и Станимировић, 145–146; 312–317). Ако се изузме понеки кратак упоредноправни излет аутора који се баве српском правном историјом (већ поменути Мирковић 2020; Кршљанин 2017; Kršljanin and Milinković 2019), наши наставници се не баве правном историјом словенских земаља ни у свом научном раду. Овде нећемо залазити у питање да ли је изостанак научног интересовања изазвао промене у наставном плану или обратно. У истраживању словенских права, нарочито руског, знатно су активнији Драган Николић (2000; 2016) и Александар Ђорђевић (2018) са Правног факултета Универзитета у Нишу, те Зоран Чворовић (2018; 2021) са Правног факултета Универзитета у Крагујевцу.

Пре десетак година, скренула сам пажњу на опште поуке које би данашњи правни историчари могли извући из Богишићевог (2004) чланка „О научној обради историје словенскога права“ (Kršljanin 2011/Кршљанин 2011). И данас остајем при тим ставовима, али бих им децидније додала још један: поново нам је потребна Историја словенских права – обогаћена новим научним сазнањима и методологијом. Јермаловичева књига је неуспели корак ка томе: нека буде успешна барем као путоказ и покаже нам смер у којем бисмо морали да се крећемо – само пажљивије, темељније и студиозније.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Аврамовић, Сима, Војислав Станимировић. 2010. *Упоредна правна традиција*. 6. издање. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- [2] Angelini, Paolo. 2014. *Il Codice di Dušan 1349–1354. Legislazione Greco-Romana e amministrazione dell'impero Serbo-Bizantino*. Roma: Aracne.
- [3] Angelini, Paolo. 2019. *La Legge dell'imperatore Giustiniano*. Roma: Aracne.
- [4] Бенвенист, Емил. 2002. *Речник индоевропских установа: привреда, сродство, друштво, власт, право, религија* (прев. Александар Лома). Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- [5] Благојевић, Милош. 2001. *Државна управа у српским средњовековним земљама*. 2. издање. Београд: Службени лист СРЈ.
- [6] Богишић, Валтазар. 2004. О научној обради историје словенскога права. 269–290. *Изабрана дјела*, том IV: *Студије и чланци*. Београд – Подгорица: ЦИД – Службени лист СЦГ.
- [7] Бубало, Ђорђе. 1997. Шта значи *отрок* у српским повељама?. *Зборник Матице српске за историју* 56: 19–58.
- [8] Бубало, Ђорђе (прир.). 2010. *Душанов законик*. Београд: Завод за уџбенике.
- [9] Бубало, Ђорђе. 2016. *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића*, књига I: *Од Сабора у Расу до Сабора у Дежеву*. Београд: Филип Вишњић.
- [10] Гојковић, Ђорђе. 2021. Утицај Српске православне цркве на камату у српском средњовековном праву. *Весник правне историје / Herald of Legal History* 2(2): 53–72.
- [11] Ђорђевић, Александар В. 2018. *Историја словенских права: државна власт и суд*. Ниш: Нишки културни центар.
- [12] Ермолович, Виктор Иванович. 2003. *Право средњевије Србије (XII–XV вв.)*. Минск: Белорусский государственный экономический университет. [Yermolovich, Viktor Ivanovich. 2003. *Pravo srednevekovoy Serbii (XII-XV vv.)* Minsk: Belorusskiy gosudarstvenniy ekonomicheskiy universitet.]

- [13] Ермолович, Виктор Иванович. 2015. *Государство и право средневековой Чехии (IX–XVI вв.)*. Минск: Белорусский государственный экономический университет. [Yermolovich, Viktor Ivanovich. 2015. *Gosudarstvo i pravo srednevekovoy Chekhii (IX–XVI vv.)*. Minsk: Belorusskiy gosudarstvenniy ekonomicheskiy universitet.]
- [14] Ермолович, Виктор Иванович. 2017. Реальные договоры в праве Древнего Рима и средневековой Сербии. *Вестник БГЭУ* 6: 92–106. [Yermolovich, Viktor Ivanovich. 2017. *Realnie dogovori v prave Drevnogo Rima i srednevekovoy Serbii*. Minsk: Belorusskiy gosudarstvenniy ekonomicheskiy universitet.]
- [15] Zimmermann, Werner Gabriel. 1962. *Valtazar Bogišić 1834–1908: Ein Beitrag zur südslavischen Geistes- und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- [16] Kršljanin, Nina. 2011. On the Scientific Elaboration of the History of Slavic Law – Now and Then. *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* 3: 249–271.
- [17] Кршљанин, Нина. 2011. О научној обради историје словенскога права – некад и сад. 433–455. *Споменица Валтазара Богишића о стогодишњици његове смрти*, књига 1, прир. Лука Бренеселовић, Београд – Ниш: Службени гласник – Институт за упоредно право – Правни факултет Универзитета у Нишу.
- [18] Кршљанин, Нина. 2017. Титул самодержца (автократора) в Србији и Русији: два пута развита византијског наслеђа. *Вестник Волгоградског државног универзитета. Сериа 4: Историја. Регионоведение. Международне одношенија* 22(5): 162–183. [Krslyanin, Nina. 2017. *Titul samoderzhitsa (avtokratora) v Serbii i Rossii: dva puti razvitiya vizantiyskogo naslediya*. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4: Istoriya. Regionovedeniye. Mezhdunarodnie otnosheniya* 22(5): 162–183.]
- [19] Кршљанин, Нина. 2019. Краљ као заштитник цркве: правна анализа Жичких повеља Стефана Првовенчаног. 413–449. *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, ур. Љубомир Максимовић и Срђан Пириватрић. Београд: Српска академија наука и уметности – Српски комитет за византологију.
- [20] Kršljanin, Nina, Filip Milinković. 2019. The Boyars, the Poet and the Composer. The Portrayal of the Boyar Duma in Pushkin's and Mussorgsky's 'Boris Godunov'. 97–118. *History of Law and Other Humanities*, eds. Virginia Amorosi, Valerio Massimo Minale. Madrid: Carlos III University of Madrid / Dykinson.

- [21] Максимович, Кирилл Александрович. 2002. Древнейший памятник славянского права „Закон судный людем“: композиция, переводческая техника, проблема авторства. *Византийский временник* 61: 24–37. [Maksimovich, Kirill Aleksandrovich. 2002. Drevneyshiy pamyatnik slavyanskogo prava „Zakon sudniy lyudem“: kompozitsiya, perevodcheskaya tekhnika, problema avtorstva. *Vizantiyskiy vremennik* 61: 24–37.]
- [22] Мијатовић, Бошко. 2012. Камате: хришћански и економски поглед. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 141: 483–502.
- [23] Мирковић, Зоран. 2019. Правни поредак у Српској краљевини у XIII и XIV веку. 383–411. *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, ур. Љубомир Максимовић и Срђан Пириватрић. Београд: Српска академија наука и уметности – Српски комитет за византологију.
- [24] Мирковић, Зоран. 2020. Кодификовање грађанског законика нове државе и његово место у историји међуратних европских кодификација. 267–300. *Сто година уједињења: формирање државе и права*, ур. Борис Беговић, Зоран С. Мирковић. Београд: Универзитет у Београду – Правни факултет.
- [25] Мишић, Синиша, Татјана Суботин Голубовић. 2003. *Светоарханђеловска хрисовуља*. Београд: Историјски институт.
- [26] Николић, Драган. 2000. *Древноруско словенско право*. 2. издање. Београд: Службени лист СРЈ.
- [27] Николић, Драган. 2012. Закон судњи људем – најстарији словенски правни споменик. *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 63: 29–38.
- [28] Николић, Драган К. 2016. *Закон судњи људем – најстарији словенски правни зборник*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу – Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу.
- [29] Поповић, Дејан. 2020. Унификација пореског права у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. 379–435. *Сто година уједињења: формирање државе и права*, ур. Борис Беговић, Зоран С. Мирковић. Београд: Универзитет у Београду – Правни факултет.
- [30] Popović, Dragoljub. 2021. *Constitutional History of Serbia*. Balkan Studies Library, Volume 30. Paderborn: Brill Schöningh.
- [31] Радић, Радивој. 2005. *Срби пре Адама и после њега*. 2. издање. Београд: Стубови културе.

- [32] Robinson, Andrew. 2002. *The man who deciphered Linear B: the story of Michael Ventris*. London: Thames & Hudson.
- [33] Соловьев, Александр Васильевич. 1937. *Историја словенских права* (прикупили и средили Р. Степановић и В. Гузина). Београд: Футур.
- [34] Тарановски, Теодор. 1923. *Увод у историју словенских права*. Београд: Геца Кон.
- [35] Тарановски, Теодор. 1996. *Историја српског права у немањихкој држави*. Београд: Службени лист СРЈ.
- [36] Чворовић, Зоран. 2018. *Душанов законик у руском огледалу: прилог упоредној српско-руској правној историји*. Београд: Catena mundi.
- [37] Чворовић, Зоран. 2021. *Право и православље*. 2. издање. Београд: Catena mundi.
- [38] Шахин, Юрий Владимирович. 2019. „Обелиск из Ксантоса“ – несостоявшийся памятник древнеславянского права. *Научный вестник Крыма* 5(23): 1–6. [Shakhin, Yuriy Vladimirovich. 2019. „Obelisk iz Ksantosa“ – nesostoyavshiysya pamyatnik drevneslavyanskogo prava. *Nauchniy vestnik Kryma* 5(23): 1–6.]